

The historical background of the story of the battle of Rostam and Kamus-e Keshani in Shahnameh

Amin Babadi*

Abstract

The narratives of the Shahnameh are indirectly taken from the Sassanid Xwadāy-Nāmags and other scattered sources of this period, which were themselves made during the Sassanid period under the influence of some influential families and reflect the history of ancient Iran under the influence of the epic and mythological view of Iranians to history. The story of the battle between Rostam and Kamus-e Keshani is one of these traditions that has its roots in the history of the Arshakid period. The main question of the current research is, what is the historical background of the story of the battle between Rostam and Kamus-e Keshani in Shahnameh? The findings of this article will show that this story is a reflection of the battle between the Arshakids and the Kushans during the time of Balash IV and Kanishka, which ended in favor of the Iranians with the bravery of the Suren family in Sistan and the Gudarz family in Gorgan. The actions of the Suren family in this event were later attributed to the personality of Rostam, the actions of the Gudarzians were attributed to their ancestor, and the name of Kanishka entered to the national history of Iran with the pronunciation of Kamus.

Keywords: Arshakids, Kushanids, Indo-Parthians, Rostam, Kamus.

Introduction

Shahnameh is one of the most prominent epic works in world literature that rewrites the history of pre-Islamic Iran according to the understanding of Iranians in the late Sassanid period and the early Islamic period from ancient times. Various researchers have given different opinions about the sources used by Ferdowsi in writing the

* Ph.D. Candidate of ancient Iranian history, University of Tehran, Tehran, Iran, Aminbabadi69@ut.ac.ir

Date received: 19/10/2024, Date of acceptance: 31/01/2025

Shahnameh; But it is clear that Ferdowsi has used not only written sources but also oral sources to complete his work. Ferdowsi's most important source for writing his work was Abu Mansouri's prose Shahnameh, which itself relied on the Sasanian era's Xwadāy-Nāmag tradition. Therefore, the Shahnameh is directly or indirectly influenced by the historiography of the Sasanian period, and this historiography, which was completed in several stages, relied more on the epic and religious framework that the authors of the Sasanian Xwadāy-Nāmags used them according to the needs of the day.

Materials and Methods

The main source of the current research is the story of the battle between Rostam and Kamos-e Keshani in the Shahnameh, which Ferdowsi or his main source Abu Mansouri probably took and added to their work as a complete and separate story. In addition to the data of Shahnameh, some other Islamic sources such as Tabari have also mentioned the mentioned story, which can be used to complete the article. Few but important Chinese and Buddhist sources will also be used to find the roots of the story in Kushan history. It is worth mentioning that the present research method is analytical.

Discussion and Result

In the Shahnameh, Ferdowsi reports the story of the battle of Rostam and Kamos Keshani in an epic format, whereby during the battles related to the revenge of Siavash, the Iranians and the Turanians clashed with each other, and the Turanians used the Chinese, the Keshanians and Other surrounding tribes to strengthen their forces. One of the commanders of the Turani army in this battle is Kamos-e Keshani, the story of his battle with Rostam has been reported with great pomp and during this battle, Kamos was captured by Rostam and finally killed. Usually, the opinion of the researchers is that Ferdowsi was faithful to his sources and therefore his narration of this story can be attributed to Abu Mansouri's Shahnameh and beyond that to the epic literature of the Sasanian period. At the end of the Sassanid period, the tradition of historiography flourished in Iran, and historical narratives in a religious and epic framework were included in a book known as Xwadāy-Nāmag according to the needs of the day. The tradition of oral history, which is the origin of historiography in the Sassanid period, conveys events in a spaceless and timeless format, which means that a specific event at a specific time may be transferred to time according to the needs of the Poet and moved to another place. Researchers usually consider the Shahnameh's Kashanis to be the Kushans who formed a large state for themselves in the east of the Iranian plateau from

the Parthian to Sassanid period and sometimes competed with the Iranians. These competitions are included in a number of Chinese and Buddhist sources. In the middle of the 2nd century AD, the Parthian king Balash IV started a battle with the most famous Kushan king, Kanishka, which, according to Buddhist sources, ended in the loss of the Parthians. Kanishka's name closely resembles that of Kamus, and his territory is compatible with the territory mentioned for the invading Turani army in the Shahnameh. On the other hand, two important families in the Shahnameh, namely Sam and Gudarz, who play a key role in the battle with Turanian and Kamus, also play a key role in the battle of Blash IV with Kanishka. Kanishka's death in an unspecified event near the battle with Blash IV can also be reconciled with the story of his death by the Iranians. Since the events of the Shahnameh reflect the history of Iran in an epic format and the history of the Parthians or warriors is also reflected in them, the historical context of the story of the battle of Rostam and Kamus-e Keshani in the Shahnameh is the battle between the Parthians and the Kushans during the reign of Blash IV and Kanishka.

Conclusion

Ferdowsi, who uses older sources and was faithful to them as much as possible, has organized the story of the battle of Rostam and Kamus-e Keshani. According to the nature of oral history, the events can be described in different formats of time and place, and therefore it was possible that a story was adapted from a historical event and inserted into another story. The battles of Iranians and Turanians in Avesta gradually took root in the history of Iran and were combined with the events of the historical periods of Iran from Achaemenid to Sasanian. The battle of the Parthian Blash IV with the help of the families of Sam and Gudarz with Kanishka of Kushani is also reflected in the Shahnameh as the battle of Rostam with Kamus-e Keshani and its generalities can be used to understand the view of the Parthians towards the powerful eastern neighbor.

Bibliography

- Asadi Tousi, Abunaser (1354), *Garshasb Nameh*, by Habib Yaghmayi, Tehran: Tahuri [In Persian].
- Aydenlu, Sajjad (1383), "Reflections on Ferdowsi's sources and work method", *Faculty of Literature and Human Sciences*, No. 192.
- Babadi, Amin and Arezu Rasooli (1400), "Achaemenids in Shahname and National History", *Adab-e Hamasi*, Year 17, No. 1, 31 [In Persian].
- Balami, Abuali Mohammad (1353), *The History of Balami*, Emendationed by Mohammadtaghi Bahar, Tehran: Tabesh [In Persian].

- Bivar, A. D. (1380), "History of Eastern Iran", *Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Part 1, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Bivar, A. D. (1393), "Gondophares and Indoparthians", *Parthians*, Translated by Kazem Firouzmand, Edited by Vesta Sarkhoush Curtis and Sara Stewart, Tehran: Markaz [In Persian].
- Boppearachi, Osmond (1392), "Indoparthians", Translated by Farid Javaherkalam, *Parthian Empire and its documents and sources*, Edited by Josef Wieschofer, Tehran: Farzan-e Rooz [In Persian].
- Boyce, Merry (1380), "Parthian writings and etiquette", *Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Part 2, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Briant, Pierre (1391), *Achaemenid History from Cyrus to Alexander*, Translated by Morteza Thaghebfar, Tehran: tus [In Persian].
- Chaumont, M. L. and K. Schippmann (2012), *Encyclopaedia Iraniconlinea*, "BALĀŠ", *Encyclopaedia Iraniconlinea*, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/balas-proper-name>
- Colles, Brian (1980), "Han and Shen-tu China's Ancient Relations with South Asia", *East and West*, Vol. 30, No ¼.
- Coyajae, J. C. (1353), *Rituals and legends of ancient Iran and China*, Translated by Jalil Dustkhah, Tehran: Pocket books joint stock company [In Persian].
- Craig, Benjamin (2018), *Empires of Ancient Eurasia (The First Silk Roads Era, (100 BC – 250 CE))*.
- Cribb, Joe (1985), "New Evidence of Indo-Parthian Political History", *Coin Hoards*, Vol. VII.
- Daryaei, Touraj (1397), *Sasanian World*, Translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Fravahr [In Persian].
- De La Vaissiere, Etienne (2005), *Sogdian Traders A History*, Translated by James Ward, Leiden: Brill.
- Dodgeon, Michael.H & Samuel N.C.Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, NewYork: Routledge.
- Ebn-e Athir, Azaldin (1384), *Alkamel fe altarih*, Translated by Mohammadhosein Ruhani, Tehran: Asatir [In Persian].
- Ebn-e Khaldun (1383), *The History of Ebn-e Khaldun*, Translated by abdolmohammad Ayati, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Falk, H. (2014), *Encyclopaedia Iranicaonline*, "KUSHAN DYNASTY iii. Chronology of the Kushans", available at <http://www.iranicaonline.org/articles/kushan-03-chronology>
- Farmahini Farahani, Elham, Hasan Heidari and Ali Sabaghi (1400), "methods and techniques of emphasis in the Shahnameh; Focusing on the study of Kamus-e Keshani's story", *Literary techniques*, No. 1, 34 [In Persian].
- Ferdowsi (1369), *Shahname*, Vol. 2, Amended by Jalal Khakeghi Motkagh, California: Mazda Pob. [In Persian].
- Ferdowsi (1369), *Shahname*, Vol. 3, Amended by Jalal Khakeghi Motkagh, New York: Foundation of Iran Heritage. [In Persian].
- Ferdowsi (1369), *Shahname*, Vol. 6, Amended by Jalal Khakeghi Motkagh, New York: Foundation of Iran Heritage. [In Persian].

197 Abstract

- Frye, Richard (1386), *The Heritage of Central Asia*, Translated by Evans Evansian, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation [In Persian].
- Gazerani, Saghi (1397), *Narratives of the Rostam family and Iranian historiography*, Translated by Sima Soltani, Tehran: Markaz [In Persian].
- Ghafury, Farzin (1397), *Evaluation of the historical sources of Shahnameh in the kingdom of Khosrow Anushirvan*, Tehran: Written Heritage Research Center [In Persian].
- Girshman, Roman (1372), *Iran From the Beginning to Islam*, Translated by Mohammad Moin, Tehran Elmi va Farhangi, [In Persian].
- Gregoratti, Leonardo (2014), "The Parthian Empire: Romans, Jews, Greeks, Nomads, and Chinese on the Silk Road", *The Silk Road: Interwoven History*, Edited by Mariko Mamba Walter and James P. Ito-Adler, Cambridge Institutes Press.
- Hameen-Anttila, Jaackko (1399), *Xwaday Namag*, Translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Morvarid [In Persian].
- Hamzah Esfahani (1346), *History of Prophets and Kings*, Translated by Jafar Sheaar, Tehran: Iranian Culture Foundation
- Herodot, *Historis*, Translated by A.D Godlay, London: William Heineman.
- Jabbari, Sanam and Ruhollah Hadi (1396), "Analysis of the story structure of Kamus-e Keshani in terms of story elements", The 9th National Conference on Persian Language and Literature Research [In Persian].
- Jackson Bonner, Michael Richard (2011), *Three Neglected Sources of Sasanian History*, Paris: Peeters Press.
- Jafari, Aliakbar and Hamidreza Pashazanus (1392), "China in Ferdowsi's Shahname", *Textology of Persian literature*, Year 49, No. 4, 20 [In Persian].
- Karimi, Elaheh (2021), "Grice in Teorisi Acisindan Kamus Kesani Destani'nin Incelemesi", *Turkish Academic Research Review*, Vol. 6, No. 1.
- Khaleghi Motlagh, Jalal (1386), "From Shahname to Khidayname A survey about the direct and indirect sources of Shahnameh, Ancient Iran's book, Year 7, No. 1, 2 [In Persian].
- Khaleghi Motlagh, Jalal (1388), "Ancient Epic", *Gol-e Ranjhaye Kohan*, bt Ali Dehbashi, Tehran: Thaleth [In Persian].
- Khaleghi Motlagh, Jalal (1391), *Shahname's notes*, Vol. 2, Tehran: The center of the great Islamic encyclopedia [In Persian].
- Khatibi, Abolfazl (1381), "Yeki Name Bood az Gahe Bastan", *Nameye Farhangestan*, Year 5T No. 3, 19 [In Persian].
- Macuch, Maria (1393), "Pahlavi Literature", *history of Persian literature, volume 17, pre-Islamic Iranian literature*, Translated by Narjesbanu Saburi, Edited by Ronald Emerick and Maria Macuch, Tehran: Sokhan [In Persian].
- Maskevaih, Abu Ali Ahmad ebn-e Mohammad (1369), *Tejareb alomam*, Translated by Abolghasem Emami, Tehran: Soroush [In Persian].

- Mojmal altavarikh valghesas* (1318), Emendmented by Malekolshoaraye Bahar, Tehran: Khavar [In Persian].
- Morris, Lauren (2020), "Central Asian Empires", *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol I, Edited by Sitta Von Reden, Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Morris, Lauren (2022), "Economic Development Under the Greek Kingdoms of Central Asia to the Kushan Empire: Empire, Migration and Monasteries", *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. 2, Edited by Sitta Von Reden, Berlin/Boston: Walter De Gruyter.
- Moulayi Afghanistani, Mohammad Sarvar (1354), "Kushanian in Ferdowsi's Shahname 1", *Yaghma*, Year 28, No. 4, 322 [In Persian].
- Moulayi Afghanistani, Mohammad Sarvar (1354), "Kushanian in Ferdowsi's Shahname 2", *Yaghma*, Year 28, No. 4, 322 [In Persian].
- Moulayi Afghanistani, Mohammad Sarvar (1354), "Kushanian in Ferdowsi's Shahname 3", *Yaghma*, Year 28, No. 4, 322 [In Persian].
- Olbrycht, Marek Jan (1400), "Dynastic ties in the Parthian Empire and the origin of the Sasanian dynasty", *The early Parthian and Sasanian empires*, Edited by Vesta Sarkhoush and Others, Translated by Mahnaz Babaei, Tehran: Ghoghnnus [In Persian].
- Oryan. Saeed (1392), *Handbook of Middle Iranian Inscriptions*, Tehran: Elmi [In Persian].
- Pourshariati, Parvane (1399), *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, Translated by Ava Vahedi Navayi, Tehran: Ney [In Persian].
- Puri, B. N. (1357), *India under the rule of the Kushans*, Translated by Puhnuat Zamirsafi, Kobul: Ministry of Information and Culture of Afghanistan [In Persian].
- Rezakhani, Khodadad (2017), *ReOrienting the Sasanians*, Edinburgh University Press.
- Safa, Zabihollah (1333), *Epic writing in Iran*, Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Schippmann, Klaus (1396), *Basics of Sasanian history*, Translated by Keykavus Jahandari, Tehran: Farzane Rooz [In Persian].
- Shahbazi, Alireza Shapur (1990), "On the Xwaday-Namag", *Iranica Varia: Papers In Honor of Professor Ehsan Yarshater*, Leiden: E. J. Brill.
- Shahbazi, Alireza Sh. (1389), *Sasanian History*, Tehran: Center of University Publications [In Persian].
- Shahbazi, Alireza Sh. (1399), *Analytical biography of Ferdowsi*, Translated by Hayede Mashayekh, Tehran: Hermes [In Persian].
- Shutky, Martin (1392), "Sources on the history of Media Atropatene and Hyrcania during the Parthian era", Translated by Hushang Sadeghi, *Parthian Empire and its documents and sources*, Edited by Josef Wieschofer, Tehran: Farzan-e Rooz [In Persian].
- Sima Qian, (1961), *Records of the Grand Historian of China*, Vol. 2, Translated by Burton Watson, Edited by Jacques Barzun and others, Columbia University.
- Tabari, Mohammad ebn-e Jarir (1362), *The History of Prophets and Kings*, Translated by Aboulghasem Payandeh, Tehran: Asatir [In Persian].
- Tacitus (1909), *The Annals of Tacitus*, Translated by George Gilbert Ramsay, London: John Murray.

199 Abstract

- Thaalabi, Abumansour (1368), *Ghorar-e Akhbar Moluk fors va siarehom*, Translated by Mohammad Fazaeli, Tehran: Noghre [In Persian].
- Thorley, J. (1979), "The Roman Empire and the Kushans", *Greece and Rome*, Vol. 26, No. 2.
- Tripathi, Ramashankar (1400), *The History of Ancient India*, Translated by Abolfazl Alizade Tabatabayi, Tehran: Avahia [In Persian].
- Von Gutshmitt, Alfred (2536), *The history of Iran and its neighboring countries from the time of Alexander until the extinction of the Parthians*, Translated by Keykavus Jahandari, Tehran: Book translation and publishing company [In Persian].
- Wolski, Josef (1383), *Parthian Empire*, Translated by Morteza Thaghebfar, Tehran: Ghoghnus [In Persian].
- Wylie, A. (1881), "Notes on the Western Regions; Tseen Han Shoo", *the Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 10.
- Yashts*, Translated by Ebrahim Poordavood, Bombay: Iranian Zoroastrian Society [In Persian].
- Zand, Zagros (1400), *Shahname and the end of Sasanians*, Tehran: Mahmud Afshar Pob. [In Persian].

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه

امین بابادی*

چکیده

روایات شاهنامه به صورت غیرمستقیم برگرفته از خداینامه‌های ساسانی و دیگر منابع پراکنده این دوره هستند که خود در طول دوره ساسانی تحت تأثیر برخی خاندان‌های صاحب نفوذ پرداخته شده‌اند و بازتابنده تاریخ ایران باستان تحت تأثیر نگاه حماسی و اسطوره‌ای ایرانیان به تاریخ هستند. داستان نبرد رستم و کاموس کشانی یکی از این روایات است که ریشه در تاریخ دوره اشکانی دارد. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه از چه زمینه تاریخی برخوردار است؟ یافته‌های این مقاله نشان خواهند داد که این داستان بازتابی از نبرد اشکانیان و کوشانیان در زمان بلاش چهارم و کانیشکا است که با دلاوری خاندان سورن در سیستان و خاندان گودرز در گرگان در نهایت به سود ایرانیان پایان یافت. اعمال خاندان سورن در این رویداد بعدها به شخصیت رستم منتسب شد، اعمال گودرزیان به سردودمان آنان گودرز کشواد نسبت داده شد و نام کانیشکا با تلفظ کاموس وارد تاریخ ملی ایران شد.

کلیدواژه‌ها: اشکانیان، کوشانیان، هندوپارتیان، رستم، کاموس.

۱. مقدمه

شاهنامه مشهورترین اثر حماسی در تاریخ ایران است که بنابر سطح دانش زمان خودش، تاریخ ایران را از زمان حکومت نخستین شاه تا غلبه مسلمانان شرح می‌دهد. هرچند از نظر حجم،

* دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ ایران باستان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. aminbabadi69@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۲

شاهنامه اثری سترگ و مفصل می‌نماید، اما دیگر آثار حماسی به نگارش درآمده در سده‌های میانه چون گرشاسب‌نامه، بهمن‌نامه، بانوگشسب‌نامه و ... نشان می‌دهند که شاهنامه بازگوکننده همه رخدادهایی که در آن دوره «تاریخ ایران پیش از اسلام» پنداشته می‌شدند، نیست و در واقع باید آن را یک اثر حماسی نسبتاً خلاصه شده از تاریخ ایران پیش از اسلام پنداشت. ^۱ اخیراً پژوهشگران به بن‌مایه‌های تاریخی روایات مرتبط با ساسانیان در شاهنامه توجه بیشتری کرده‌اند (برای نمونه نک. غفوری، ۱۳۹۷؛ زند، ۱۴۰۰؛ Jackson Bonner, 2011)، اما تاریخ پیشاساسانی شاهنامه چنان در هاله‌ای از اسطوره و حماسه فرو رفته است که استحصال داده‌های تاریخی از آن دشوار و حتی به عقیده برخی غیرممکن است. با این حال برخی از پژوهشگران نیز با برابر نهادن داستان‌های شاهنامه با رویدادهای تاریخی دوره‌های اشکانی و پیش از آن، تلاش کرده‌اند تا برخی رخدادهای تاریخی بازتاب‌یافته در شاهنامه را ریشه‌یابی کنند (برای نمونه نک. کویاجی، ۱۳۵۳: ۱۴۱-۱۶۷؛ گازرانی، ۱۳۹۷؛ بابادی و رسولی، ۱۴۰۰). داستان نبرد رستم و کاموس کشانی که در بستری حماسی رخ می‌دهد، یکی از روایات شاهنامه است که می‌توان ریشه‌های آن را در تاریخ دوره اشکانی یافت که پس از تغییراتی (بنگرید به ادامه) به تاریخ ملی ایران در اواخر دوره ساسانی راه یافت و از این طریق با واسطه مورد استفاده فردوسی قرار گرفت.

درباره این داستان پیش از این پژوهش‌های پرشماری انجام نشده است و همین پژوهش‌های موجود نیز اغلب به ماهیت و چهارچوب ادبی داستان توجه کرده‌اند که از این بین می‌توان به آثار فرمهینی فراهانی، حسن حیدری و علی صباغی (۱۴۰۰)، کریمی (2021) و جباری و هادی (۱۳۹۶) اشاره کرد. برخی از پژوهشگران نیز توجه خود را جلب عناصر تاریخی این داستان کرده‌اند که از این بین می‌توان به کویاجی (۱۳۵۳: ۱۵۴-۱۵۶، ۱۶۴-۱۶۷) و مولایی افغانستانی (۱۳۵۴ الف، ۱۳۵۴ ب و ۱۳۵۴ پ) اشاره کرد. هرچند نگارندگان دو اثر مذکور داستان نبرد رستم و کاموس را به وقایع رخ داده در تاریخ اشکانیان و نبردهای اشکانیان با کوشانیان نسبت می‌دهند و با قید احتیاط، همانندی‌هایی میان کاموس و شخصیت تاریخی کوجوله کدفیز (Kujula Kadphis)، بانی دودمان کوشانی می‌جویند، اما از دادن نظر قطعی پرهیز می‌کنند و انتساب رخداد خاصی از تاریخ این دوره به داستان مذکور را ممکن نمی‌دانند. گازرانی نیز با اشاره به اثر کویاجی، تأثیرپذیری وقایع داستان رزم رستم و کاموس از تاریخ اشکانی را یادآور می‌شود اما تلاش بیشتری برای ریشه‌یابی تاریخی داستان نمی‌کند (گازرانی، ۱۳۹۷: ۵۷، ۱۲۴). شایان ذکر است که از زمان نگارش آثار مذکور مطالعات کوشان‌شناسی

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۰۳

پیشرفت زیادی کرده‌است و امروز می‌توان با داده‌های بیشتری به تحلیل این روایت پرداخت. اهمیت پژوهش حاضر در نشان دادن ریشه‌های تاریخی روایات پیشاساسانی شاهنامه و همچنین ترمیم نقاط تاریک تاریخ اشکانیان به کمک این اثر و دیگر آثار از این دست است.

۲. نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه

روایت نبرد، مربوط به دوره پادشاهی کیخسرو کیانی و یکی از نبردهای او با تورانیان به منظور گرفتن انتقام مرگ سیاوش است. کیخسرو برای کشیدن انتقام پدر، ارتشی را سازمان‌دهی کرده و به فرماندهی فریبرز کاووس به نبرد تورانیان می‌فرستد. پس از رسیدن به قلمرو دشمن، بر اثر یک سوء تفاهم و البته شخصیت خشن طوس نوذر، فرود برادر کیخسرو کشته می‌شود و پس از شیخون پیران ویسه و شکست‌های بعدی ایرانیان، لشکر از مقابل دشمن می‌گریزد. کیخسرو مجدداً سپاهی آراسته و به فرماندهی طوس و گودرز کشواد به نبرد تورانیان می‌فرستد. اینبار دشمن با لشکری انبوه متشکل از اقوام مختلف به میدان می‌آید که شاخص‌ترین آنان خاقان چین، کاموس کشانی و شنگل هندی هستند. پس از شکست‌های اولیه ایرانیان، با اضافه شدن فریبرز و رستم دستان به لشکر ایران، سپاه متحد حریف شکسته می‌شود، خاقان چین، کاموس و شنگل مغلوب رستم می‌شوند و افراسیاب می‌گریزد (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۴-۲۸۵). مشابه این داستان، البته با تفاوت‌های مهمی، به صورتی خلاصه در اثر طبری (۱۳۶۲: ۴۲۵-۴۳۳) و به تبع او بلعمی، ۱۳۵۳: ۶۰۲-۶۱۸؛ مسکویه، ۱۳۶۹: ۷۴-۷۸؛ ابن اثیر، ۱۳۸۴: ۲۸۴-۲۸۶؛ ابن خلدون، ۱۳۶۲: ۱۷۴-۱۷۵) و ثعالبی (۱۳۶۸: ۱۴۵-۱۴۷) نیز آمده است. از جمله مهم‌ترین این تفاوت‌ها، عدم توجه به کاموس و به خصوص در مورد روایت طبری، دادن افتخار پیروزی به گودرز به جای رستم است. اما نویسنده *مجم‌التواریخ* که خلاصه‌ای از این داستان را ذکر کرده است، به نبرد رستم و کاموس اشاره می‌کند (*مجم‌التواریخ و القصص*، ۱۳۱۸: ۴۸). بنابراین دو دسته روایت درباره این رخداد وجود دارد؛ یکی روایت طبری و تابعانش^۲ که از کاموس سخن نمی‌گویند و گودرز را بانی اصلی شکست تورانیان می‌دانند و یکی روایت فردوسی و نویسنده *مجم‌التواریخ* (که احتمالاً داده‌های خود را از شاهنامه گرفته است) که رستم را مسئول شکست تورانیان می‌دانند و به نبرد او با کاموس اشاره می‌کنند. با توجه به نحوه شروع روایت فردوسی از داستان کاموس به صورت مجزا و با ذکر نام و ستایش خدا برای آغاز داستان، می‌توان پنداشت که داستان نبرد رستم و کاموس از جمله داستان‌های مجزایی بود که فردوسی یا منبع اصلی او ابومنصوری به جریان روایات افزوده بودند (نک. خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۲۷-)

۲۸). بنابراین در یک دسته از روایات نفوذ خاندان گودرز (از گرگان) و در دسته دیگر نفوذ خاندان سام/سورن (از سیستان) را مشاهده می‌کنیم (بنگرید به ادامه).

به احتمال زیاد منبع اصلی فردوسی شاهنامهٔ منثور ابومنصوری بوده است (صفا، ۱۳۳۳: ۲۰۴؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۷-۱۴) اما می‌توان پنداشت که فردوسی از منابع دیگری به جز شاهنامهٔ منثور استفاده می‌کرد (نک. ماتسوخ، ۱۳۹۳: ۲۱۲-۲۱۳؛ شهبازی، ۱۳۹۹: ۱۶۸-۱۷۲؛ آیدنلو، ۱۳۸۳؛ Jackson Bonner, 2011: 35-36؛ برای نظری متفاوت که با قید احتیاط منبع شاهنامهٔ فردوسی را تنها شاهنامهٔ ابومنصوری می‌داند نک. خطیبی، ۱۳۸۱). فردوسی در شاهنامه از ۵ راوی نام برده‌است: ماخ، شادان برزین، بهرام، آزادسرو و شاهوی پیر (نک. صفا، ۱۳۳۳: ۷۸-۷۹). همچنین برخی داستان‌های منفرد شاهنامه مانند رزم بیژن و گرازان، بیژن و منیژه، رزم رستم و اکوان دیو، رستم و سهراب و ... احتمالاً به صورت مستقل وجود داشته‌اند و فردوسی از آنها بهره برده‌است (صفا، ۱۳۳۳: ۲۰۴، ۲۵۶-۲۵۷؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۲۶-۳۱). این داستان‌ها به احتمال زیاد به زبان فارسی (و نه عربی) در زمان فردوسی موجود بوده‌است. شاهی در دست نیست که بتوان اثبات کرد آیا فردوسی از خداینامهٔ پهلوی بهره برده است یا خیر، اما شاید به واسطهٔ ترجمه‌های صورت گرفته از آن و یا شاهنامهٔ ابومنصوری این امر به وقوع پیوسته باشد (نک. دریایی، ۱۳۹۷: ۵۹؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۲۴-۲۶). به هر حال می‌توان با توجه به مندرجات شاهنامه با اطمینان گفت که فردوسی به منابع خود وفادار بود (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۶؛ شهبازی، ۱۳۹۹: ۱۶۸-۱۷۲). خداینامه تاریخ روایی یا مختصر از ایران باستان بود که احتمالاً نگارش آن در میانه‌های دورهٔ ساسانی آغاز شد و تا پایان این دوره در حال تغییر و تحول بود (Shahbazi, 1990: 213-215؛ ماتسوخ، ۱۳۹۳: ۲۱۵-۲۱۶). به عقیدهٔ هامین‌آنتیلا (۱۳۹۹: ۲۶۶-۲۶۹)، خداینامه چیزی نبود جز فهرست خشکی از شاهان ساسانی و وقایع مهم زمان آنها که حجم کمی داشت و پس از اسلام مطالب مختلفی از دیگر منابع ساسانی به آن افزوده شد. با این حال این نظریه که از جانب خود او هم با حدس و تردید بیان شده‌است، توجیه‌کنندهٔ شهرت بیشتر این اثر در دوران پس از اسلام نسبت به دیگر آثار نسبتاً مفصل تاریخی ساسانی نیست. دیگر پژوهشگران حجم بیشتری را برای خداینامه قائل هستند و بویس مدعی است که برخی روایات خاندان‌های پارتی نیز در آن نفوذ کرده بود (بویس، ۱۳۸۰: ۷۴۲؛ همچنین نک. پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۴۳). به گفتهٔ خالقی مطلق (۱۳۸۶: ۳۹) ابن ندیم از دو کتاب با نام «سیر الصغیر» و «سیر الکبیر» سخن می‌گوید که همان خداینامهٔ کوچک و خداینامهٔ بزرگ هستند و نباید آنها را با یکدیگر اشتباه گرفت. درحالی که خداینامهٔ کوچک شامل

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۰۵

فهرست شاهان ساسانی و شرح مختصری از حکومت هرکدام بود، خداینامه بزرگ شامل شرح‌های مفصل‌تر و داستان‌های جانبی پرشمار می‌شد (همان: ۳۹-۶۳). خالقی مطلق به وجود دو تحریر مختلف شاهی و دینی برای خداینامه باور دارد و شهبازی تحریرهای خداینامه را به ۳ دسته دینی، شاهی و پهلوانی تقسیم می‌کند (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۴۱؛ شهبازی، ۱۳۸۹: ۷۷-۷۹). بنابراین امکان وجود تحریرهای مختلفی از خداینامه که توسط خاندان‌های مختلف نگاشته شده بودند وجود دارد و همین مسئله می‌تواند توجیه‌کننده وجود داستان نبرد رستم و کاموس در برخی روایات باشد. می‌دانیم که خاندان سورن که در دوره اشکانی نشست‌گاهش در سیستان بود، تا دوره ساسانی در سیستان صاحب قدرت بود (نک. پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۱۰۶) و می‌توانست روایات تاریخی خود را در آثار مکتوب بگنجانند (همان: ۵۷۹). خاندان سورن در سیستان با دولت هندوپارتی که از سده یک میلادی در این سرزمین تشکیل شد مرتبط بود و یا سران خاندان سورن خود شاهان هندوپارتی بودند و یا از حامیان اصلی آنان محسوب می‌شدند (بیوار، ۱۳۹۳: ۴۵؛ گازرانی، ۱۳۹۷: ۲۶-۴۲؛ اولبریخت، ۱۴۰۰: ۵۷-۵۹). روایات این خاندان بعدها با خاندان سام در روایات ملی ایران ترکیب شدند و به شاهنامه و دیگر آثار حماسی راه یافتند (نک. گازرانی، ۱۳۹۷: ۵۰-۵۵). هرچند داده‌ها درباره خاندان گودرز کمتر است، اما می‌دانیم که آنان در گرگان صاحب قدرت بودند و ظاهراً بر روایات مکتوب دوره ساسانی نیز تأثیر گذاشتند (نک. کویاجی، ۱۳۵۳: ۱۴۱-۱۴۶) که نمونه آن را در حذف خاندان سام/سورن از برخی روایات مرتبط با نبرد کیخسرو و تورانیان دیدیم. همچنین اصل داستان نبرد پهلوانان ایرانی با تورانیان، در اوستا مورد اشاره قرار گرفته است و در این روایت کهن که تنها به صورت اشاراتی مبهم بازمانده است، این طوس پهلوان است که با خاندان ویسه طرف شده و آنان را از میان برمی‌دارد. در آبان یشت آمده است:

او [یزدبانو اناهیتا] را یل جنگجو طوس بر پشت اسب ستایش نمود... و از او خواست این کامیابی را به من ده ای نیک ای تواناترین ای اردویسور ناهید [اناهیتا] که من به پسران دلیر از خاندان ویسه در گذرگاه خشتروسوک در بالای کنگ بلند و مقدس ظفر یابم، که من ممالک تورانی را براندازم ... (یشت‌ها، [بی‌تا]: ج ۱، ۲۵۵-۲۵۷).

بنابراین افتخار از بین بردن خاندان ویسه در آغاز از آن طوس بود ولی بعدها گودرزبان این افتخار را تصاحب کرده و طوس را تا مرتبه یک سردار خشن و بی‌تدبیر پایین آوردند (نک. کویاجی، ۱۳۵۳: ۱۴۱-۱۴۶).

۳. زمینه‌های تاریخی نبرد کوشانیان با ایرانیان در شاهنامه

لقب «کشانی» کاموس در شاهنامه، در واقع پسوند انتساب جغرافیایی است که معمولاً پژوهشگران در برابرانگاری آن با «کوشانی» تردیدی ندارند. پادشاهی کوشانی بزرگترین حکومتی است که در جهان باستان در شرق فلات ایران تشکیل شد. کوشانیان که از سده دوم پیش از میلاد در شمال رود آمودریا ساکن شده بودند، از سده نخست میلادی فتوحات خود را به جنوب این رود بسط دادند و طی یک سده به قدرت مسلط آسیای مرکزی و هند بدل شدند. در کتاب شی‌جی (Shi ji) از مورخ نامدار چینی سیما کیان (Sima Qian: ۱۴۵-۸۶ ق.م.) که در حدود ۹۶ ق.م. نگاشته شده، آمده است که قوم یوئه‌چی (yue chi) که پیش از آن در مرکز چین امروزی ساکن بودند، مغلوب قوم خیونگ‌نو (Xiung nu) شده و به غرب کوچ کردند و در سرزمین‌های شمال آمودریا ساکن شده و پس از مدتی بلخ را نیز به قلمرو خود افزودند (Sima Qian, 1961: 234). در هان‌شو (Hanshu) دیگر منبع تاریخ امپراتوری هان که در حدود سال‌های ۱۱۰ تا ۱۲۱ میلادی نگارشش پایان یافت آمده است که قلمرو یوئه‌چی‌ها از ۵ «هی‌هو» (Hi hou) تشکیل می‌شد که یکی از آنها کوی‌شانگ (Kuei shang) نام داشت (Wylie, 1881: 40-41). این نام در واقع تلفظ چینی نام «کوشان» است. در اثر دیگر چینی از سده ۵ میلادی به نام هوئوهان‌شو (Hou hanshu) آمده است که فرماندار بخش کوی‌شانگ به نام کیوجیوجوئه (Qiujiujue) که باید او را همان کوچوله کدفیز (Kujula Kadphis) دانست، اقدام به فتح چهار هی‌هوی دیگر کرد و پادشاهی کوشانی را بنیان نهاد و سپس قلمرو کابل را از دست اشکانیان بیرون آورد (بیوار، ۱۳۸۰: ۲۹۳). پس از او قدرت را جانشینش یین کائو چن (Yen kao chen) در دست گرفت و موفق شد که قلمرو سند را فتح کند (Colles, 1980: 170-171; Craig, 2018: 184). بنابراین در طی ۲ نسل پادشاهی کوشانی به یک قدرت مسلط در شرق فلات ایران بدل شد. در مورد زمان دقیق آغاز کار کوشانیان میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد، اما پذیرفته شده‌ترین نظر، آغاز کار آنان را در نیمه سده نخست میلادی و به دنبال حکومت گندوفر (Gondophar) شاه هندوپارتی قرار می‌دهد (نک. بوپنارچی، ۱۳۹۲: ۶۱۸-۶۲۲؛ Craig, 2018: 182-185). به نظر می‌رسد که کوچوله کدفیز در آغاز کار خود با گندوفر شاه هندوپارتی که قلمروش از سیستان تا هند ممتد بود، به نبرد پرداخت ولی از او شکست خورد و به تابعیت او گردن نهاد (بیوار، ۱۳۹۳: ۴۲). هرچند این تصور قطعی نیست اما در صورت صحت، می‌تواند منشأ شکل‌گیری داستان شکست شاه کوشانی از رستم تلقی شود. چنانکه گفته شد، برخی از پژوهشگران با قید احتیاط نام و روایت مرتبط با کاموس را با شخصیت تاریخی

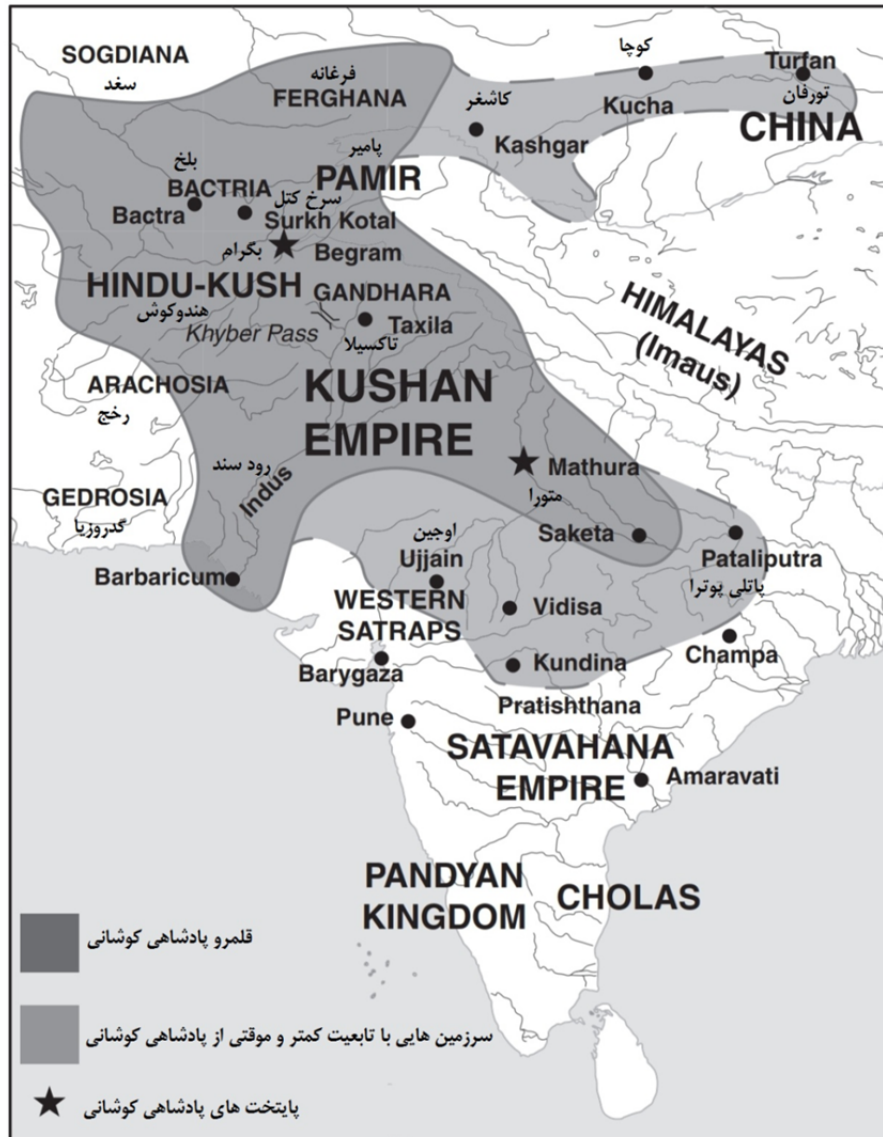
زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۰۷

کوجوله‌کدفیز (مولایی افغانستانی، ۱۳۵۴پ: ۳۶۸) و یا ترکیبی از او با کانیشکا (کویاجی، ۱۳۵۳: ۱۶۵) مرتبط می‌دانند. پیش از این گفته شد که کوشانیان در آغاز در شمال رود آمودریا و در منطقه فرارود (ماورالنهر) ساکن بودند، فردوسی نیز مقرر حکومت کاموس را در فرارود می‌داند که از مرز سیبجاب تا دشت روم توان گردآوری سپاه داشت (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۵۱). فارغ از جنبه‌های حماسی روایت، این گزارش می‌تواند نشان‌دهنده دسترسی فردوسی به منابع موثق باشد. به عقیده نگارنده هرچند امکان دارد که فتوحات کوجوله‌کدفیز و رویارویی نخست او با هندوپارتیان در تشکیل شخصیت کاموس در شاهنامه نقش داشته باشد، اما در اصل کاموس را باید حاصل دگرگونی رخ داده در شخصیت کانیشکای بزرگ در تاریخ حماسی ایران دانست.

کانیشکا بزرگترین و مشهورترین شاه کوشانی است که قلمروش در اوج گستردگی، از حوزه رود تاریم تا مرزهای هرات و از سغد تا حوزه رود گنگ می‌رسید (تصویر ۱). درباره دوره حکومت کانیشکا نیز میان پژوهشگران اتفاق نظر نیست اما اغلب سال نخست حکومت او را ۱۲۷-۱۲۸ م. می‌دانند (شپیمان، ۱۳۹۶: ۱۸؛ ۸۳؛ Falk, 2014; De La Vaissiere, 2005). بنابراین پایان حکومت او حدوداً برابر با سال ۱۵۱ میلادی خواهد بود (بیوار، ۱۳۸۰: ۳۱۵). در شاهنامه کاموس و تورانیان را برخی شاهان و فرمانروایان دیگر همراهی می‌کنند که هرچند برخی از آنان ناشناخته هستند، اما هویت برخی دیگر را می‌توان دریافت. خاقان چین که مقامش از دیگران بالاتر است، کُنْدُر از سقلاب، بیورد کاتی، سگسار غرچه، شنگل هندی و فرطوس چغانی و همچنین مردم اهل سند از جمله شخصیت‌هایی هستند که نامشان به سرزمین‌های مشخصی منتسب است (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۵۱-۱۵۳، ۱۸۰). فارغ از سرزمین سقلاب که برابر با خاستگاه اسلاوها است و احتمالاً با تکیه بر این عقیده که تورانیان در کنار کاموس می‌جنگند به روایت افزوده شده است، بقیه سرزمین‌ها را می‌توان در قلمرو کوشان در زمان حکومت کانیشکا یا در اطراف آن پیگیری کرد. بیورد کاتی در واقع منتسب به کاث است که شهری در خوارزم بود، سگسار غرچه که نام شخصیش یادآور سکاها است و نام غرچه نیز می‌تواند منتسب به غرچستان در شرق هرات باشد، چغانی نیز منتسب به چغانیان در نزدیکی ترمذ در شمال آمودریا است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱: ۴۵-۴۶). در این بین خاقان چین و شنگل هندی از دیگران مهمتر قلمداد شده‌اند. در شاهنامه معمولاً مقصود از چین، غرب چین یا ترکستان چین امروزی و در واقع حوزه رود تاریم و سرزمین‌های اطراف آن بود (جعفری و پاشازانوس، ۱۳۹۲: ۶۵-۶۶). شنگل نیز نام یا لقبی متأخر است که بر اثر ویژگی‌های تاریخ

شفاهی به دوران کهنتر نسبت داده شده است. در واقع در سده ۵ میلادی در حوزه کابل تا گنداره و شمال پنجاب گروهی از اقوام موسوم به «هون‌های ایرانی» به نام «آلخان‌ها» (Alkhans) حکومت می‌کردند که همدوره و همسایه بهرام گور شاه ساسانی بودند و فردوسی نیز در جای دیگر نام فرمانروای هند را نیز شنگل ذکر می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۴: ج ۶، ۵۹۳). سکه‌های یافته شده از این سرزمین که از حدود ۴۳۰ میلادی به بعد ضرب شده‌اند، بر خود نام یا لقب فرمانروایی به نام خینگیل (Khingila) را دارند و این نام (یا لقب) بر برخی کتیبه‌ها نیز نقر شده است و بنابراین نام شنگل را باید تغییر یافته این نام و در نتیجه فرمانروای حوزه کابل تا گنداره و شمال پنجاب دانست (Rezakhani, 2017: 109). سرزمین‌های مذکور در شاهنامه با قلمرو کانیشکا تطابق چشمگیری دارند (بنگرید به تصویر ۱) و نشان می‌دهند که منابع فردوسی در تدوین گزارش خود داده‌های قابل اتکایی در دست داشتند. خاندان سام/سورن در سیستان در زمان بسط قدرت خود، سرزمین‌های وسیعی از سیستان تا هند را در اختیار داشتند که پس از تفوق کوشانیان، بیشتر این قلمرو را از دست دادند و به سیستان و رنج محدود شدند. اما هرگز ادعای تسلط بر این سرزمین‌ها را ترک نکردند و در شاهنامه نیز از زابلستان تا کابلستان و گاه هند زیر فرمان خاندان رستم گزارش می‌شود (مثلاً: فردوسی، ۱۳۶۹: ج ۲، ۲۴۴؛ همچنین نک. گرشاسب‌نامه: اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۴۲۵-۴۲۶) و حتی در داستان نبرد رستم با کاموس نیز هنوز کابل در قلمرو ایرانیان است (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۵۴) که نشان‌دهنده ادعای خاندان سام بر این سرزمین و تفوق ایرانیان بر آن پیش از فتوحات کوشانیان است. شایان ذکر است که کاموس در شاهنامه با لقب «کی» خطاب می‌شود (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۲۰۴) که معمولاً برای دشمنان ایران به کار نمی‌رود. در منابع کوشانی استعمال لقب کی به چشم نمی‌خورد، اما جانشینان آنان کوشان‌شاهان ساسانی برای نخستین بار از این لقب استفاده کردند (Rezakhani, 2017: 79) و احتمالاً منابع شاهنامه در اینجا نیز دچار زمان‌پریشی شده‌اند. اما به هر صورت انتساب کی به کوشانیان می‌تواند ارزش تاریخی گزارش فردوسی را افزایش دهد.

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۰۹

تصویر ۱. قلمرو کوشانیان در سده دوم میلادی

(با کمی تغییرات برگرفته از: Craig, 2018: 178)

اما پرسش مهم این است که چرا سران دیگر سرزمین‌ها در شاهنامه مستقل از کاموس ذکر شده‌اند؟ در واقع هدف منابع شاهنامه ذکر نبرد تورانیان با ایرانیان در زمان کیخسرو و افراسیاب

بود نه نبرد اشکانیان و کوشانیان و بنابراین با ترکیب دو گزارش داستانی، روایت حاضر پرداخته شد که بر طبق آن سران سرزمین‌های مختلف همه تابع افراسیاب بودند و برای او می‌جنگیدند. شایان ذکر است که فردوسی در جایی کاموس را از زبان رستم «تُرک» می‌نامد (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۹۲) که لقب عمومی تورانیان در منابع متأخر است و در شی جی نیز یوئه‌چی‌ها که نیاکان کوشانیان بودند، مردمی کوچرو و بدوی توصیف شده‌اند (Sima Qian, 1961: 234) که احتمالاً در شکل‌گیری تصور تبار تورانی آنان بی‌تأثیر نبود. از طرف دیگر ظاهراً کوشانیان پس از گسترش پادشاهی، در سرزمین‌های حاشیه‌ای قلمرو خود قدرت‌های محلی را بر سر کار نگاه می‌داشتند (فرای، ۱۳۸۶: ۱۷۲؛ همچنین درباره‌ی هند: Morris, 2022: 712-713) و این امر خود می‌توانست منجر به تصور وجود مقامات نیمه‌مستقل در قلمرو و ارتش کوشانی شود.

یک منبع متأخر بودایی چینی سخن از نبرد میان کانیشکای بزرگ با یکی از شاهان اشکانی معاصر خود دارد. به گزارش این اثر:

در آن زمان شاه اشکانی [که شخصی] بی‌رحم و خیره‌سر بود و چهار بخش از نیروهایش را به فرماندهانش واگذار کرده بود، به کانیشکا حمله کرد. شاه کانیشکا بی‌درنگ به سختی او را تنبیه کرد. دو سپاه به نبرد پرداختند و خنجرها و شمشیرها بارها افراخته شدند. در نهایت شاه کانیشکا به پیروزی رسید و او در مجموع ۹۰۰ هزار تن از اشکانیان را به قتل رساند (Craig, 2018: 191).

درباره‌ی تخیلی بودن این آمار تردیدی وجود ندارد،^۳ اما این گزارش پرده از رخداد مهمی برمی‌دارد که منابع دیگر درباره‌ی آن سکوت کرده‌اند یعنی نبرد کانیشکا با اشکانیان. هرچند داده‌ها مبهم هستند، اما پژوهشگران این نبرد را در اواخر حکومت کانیشکا و حدود سال ۱۵۰ میلادی و بنابراین در زمان حکومت بلاش چهارم (که پیشتر با نام بلاش سوم شناخته می‌شد) می‌دانند (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۱۰؛ Thorley, 1979: 189).

۴. مقایسه‌ی روایت نبرد رستم و کاموس با نبرد تاریخی بلاش چهارم، هندوپارتیان و گودزیان با کانیشکا

نام کاموس با نام کانیشکا شباهت ظاهری زیادی دارد و می‌توان پنداشت که در گذر زمان از زبان کوشانی به پهلوی اشکانی، سپس به فارسی میانه و از آنجا به فارسی نو به این شکل درآمده است. چنانکه گفته شد، کانیشکا مورد هجوم شاه اشکانی قرار گرفت ولی پیروز شد.

اگر گاهشماری پژوهشگران درباره این نبرد را بپذیریم، باید آن را در اوایل دوره حکومت بلاش چهارم (۱۴۸/۱۴۷ تا ۱۹۲/۱۹۱ م.) دانست. حکومت بلاش چهارم در تاریخ اشکانیان متأخر دو ویژگی مهم دارد. نخست اینکه بلاش صاحب طولانی‌مدت‌ترین طول حکومت در میان همه شاهان اشکانی است و دوم اینکه در دوره حکومت بلاش (جز احتمالاً در سال‌های پایانی حکومتش) بر خلاف شاهان پیشین، کشور دچار تفرقه و چنددستگی نشد و مدارک موجود ظهور غاصبان سلطنت که در اواخر سده ۱ و نیمه نخست سده ۲ به آنان برمی‌خوریم را نشان نمی‌دهند. این دو مشخصه مهم نشان‌دهنده وجود ثبات نسبی در این دوره از حکومت اشکانیان است که به شاه فرصتی برای رسیدگی بهتر به روابط خارجی می‌دهد. او در سال ۱۵۲/۱۵۱ میلادی به خاراکنه (Charakene) بر کرانه شمالی دریای پارس در جنوب میان‌رودان لشکر کشید و شاه این سرزمین که از شاهزادگان خاندان اشکانی بود را خلع کرد و دیگری را به جایش نشانید (Gregoratti, 2014: 4). همچنین بلاش در دهه دوم حکومتش با رومیان بر سر بازپس‌گیری ارمنستان درگیر شد (۱۶۱ تا ۱۶۶ میلادی) که در نهایت به شکست اشکانیان منتهی شد (فن‌گوتشمید، ۲۵۳۵: ۲۱۵-۲۱۹؛ ولسکی، ۱۳۸۳: ۲۰۶-۲۰۹؛ Chaumont and Schippmann, 1988). بنابراین داده‌ها حاکی از آن هستند که بلاش از ثبات نسبی پیش آمده برای بهبود شرایط شاهنشاهی اشکانی و بازپس‌گرفتن سرزمین‌های از دست رفته بهره برد. همین امر می‌توانست در آغاز حکومت او در مصاف با کوشانیان در دستور کار قرار گیرد.

به گفته طبری (۱۳۶۲: ۴۲۷-۴۲۸) کیخسرو نیروهای خود را به چهار بخش تقسیم می‌کند تا از چهارسو به دشمن بتازد و این گزارش شباهت جالب توجهی با گزارش منبع نام‌برده چینی از چهار بخش شدن سپاه شاه اشکانی دارد. در روایت شاهنامه، کیخسرو پیش از گسیل لشکر از آنان سان می‌بیند. فردوسی بازدید شاه از رژه سپاه را با ذکر سران اقوام و سرزمین‌ها و درفش‌های آنان گزارش می‌کند. در این گزارش اقوام مختلف هرکدام با درفش خود و زیر فرمان شاه و فرماندار خود برای نبرد حاضر می‌شوند. در بین این نیروها مهمتر از همه گودرز و برخی از اعضای خاندانش هستند که پس از فریبرز کاووس که فرمانده سپاه بود، ذکر می‌شوند. خاندان رستم به فرماندهی فرامرز پسر رستم با درفش ازدهاپیکر خود نیز در پایان رژه پدیدار می‌شوند (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۱۹-۲۲). گردآوری ارتش از بخش‌های مختلف قلمرو امر خاصی نیست. اما حکومت‌های ایرانی از تأکید بر آن برای نشان دادن وسعت و قدرت قلمرو خود بهره می‌بردند. مشابه این امر را می‌توان در گزارش هرودوت از رژه ارتش خشایارشا در هنگام حمله به یونان دید (Herodot, VII, 59-88) که گردآوری چنین ارتش بزرگی از سراسر

قلمرو، در واقع در اصل به منظور به رخ کشیدن قدرت و پهناوری شاهنشاهی هخامنشی انجام شده بود و احتمالاً بسیاری از این یگان‌ها اصلاً به صحنه نبرد وارد نشدند (بریان، ۱۳۹۱: ۳۲۶-۳۲۹، ۱۵۳۴). به نظر می‌رسد که همین رسم در دوره اشکانی نیز وجود داشت و گزارش شاهنامه بازتاب دهنده آن است. گزارش غیرمنتظره و جالب توجهی در پیوند با دوره اشکانی اما از منابع اسلامی در این باره بازمانده است. به گفته طبری و برخی دیگر از مورخان اسلامی: رومیان به سالاری پادشاه بزرگشان به خونخواهی ائیکس که اشک پادشاه بابل او را کشته بود به دیار پارسیان حمله بردند و پادشاه بابل بلاش پدر اردوان بود که اردشیر پسر بابکان وی را بکشت و بلاش به ملوک الطوایف نامه بنوشت که رومیان برای حمله به دیارشان فراهم آمده‌اند و جمع سپاهیانشان چندان است که وی تاب مقاومت ندارد و اگر جلوگیری آنها نتواند، بر شاهان دیگر نیز ظفر یابند و هر یک از ملوک الطوایف چندان که توانست مرد و سلاح و مال سوی بلاش فرستاد و چهارصد هزار کس بر او فراهم آمد و فرمانروای حضر را که یکی از ملوک الطوایف بود و شاهی وی از مرز سواد تا جزیره بود سالاری داد... (طبری، ۱۳۶۲: ۴۹۷؛ همچنین نک. حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۲).

از عبارت «بلاش پدر اردوان» و «فرمانروای حضر» (هترا) برمی‌آید که مقصود نبرد بلاش پنجم جانشین بلاش چهارم با روم (۱۹۵-۱۹۸ م.) است که البته کل روایت متحمل تغییرات زیادی شده است. گردآوری ارتش از بخش‌های مختلف قلمرو به شکلی دیگر عنوان شده است که بیشتر نشان‌دهنده ضعف قدرت اشکانیان است و احتمالاً حاصل دستبرد ساسانیان در گزارش به منظور نشان دادن عدم مرکزگرایی در قلمرو اشکانی است. اما در هر صورت گزارش شباهت زیادی به تأکید بر گردآوری ارتش از بخش‌های مختلف قلمرو در دوره هخامنشی و همچنین گزارش شاهنامه دارد.

برخی شواهد از جمله گزارش طبری درباره سپردن گرگان به گودرز توسط کیخسرو (۱۳۶۲: ۴۳۰) و فردوسی (۱۳۷۱: ج ۳، ۲۰) درباره درفش گرگ‌نشان گیو گودرز که نشانه گرگان بود (شوتکی، ۱۳۹۲: ۷۱۰-۷۱۱) و البته روایت تاکیتوس که بیان می‌کند گودرز دوم اشکانی پس از صلح با وردان در گرگان جای گرفت (Tacitus, XI, 9)، می‌توان دریافت که یکی از مقرهای مهم گودرزبان در گرگان بود و تمرکز گودرز دوم اشکانی (که احتمالاً خاطره او در تشکیل شخصیت گودرز شاهنامه تأثیر زیادی داشت) در گرگان احتمالاً نشان‌دهنده اهمیت این سرزمین برای گودرزبان است. چون جنگ با کوشانیان در مرز شرقی جریان داشت، انتظار

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۱۳

می‌رود که یگان‌های شرقی قلمرو اشکانی، به خصوص نیروهای هندوپارتیان سیستان و گودرزبان گرگان در نبرد نقش اصلی را داشته باشند.

چنانکه گفته شد، منابع بودایی چینی از پیروزی کانیشکا در نبرد با اشکانیان سخن می‌گویند، درحالی که روایت شاهنامه حاکی از شکست و مرگ کاموس کشانی است. در جهان باستان نبردهای زیادی به وقوع پیوسته است که طرفین جنگ هر دو ادعای پیروزی در آن را داشتند و نبرد اشکانیان با کوشانیان را نیز می‌توان از این دسته دانست. هرچند داده‌ها کم‌شمار هستند، اما برخی شواهد حاکی از این هستند که روایت ایرانی نتیجه جنگ، صحت بیشتری دارد. به احتمال زیاد، نبرد مندرج در منابع چینی تنها نبرد میان طرفین نبود و اگر کوشانیان در این نبرد پیروز شده‌اند، احتمالاً در ادامه بازنده جنگ بودند. منبع مذکور چینی پس از ذکر نبرد کوشانیان با شاه اشکانی به گزارش مرگ کانیشکا می‌پردازد. به گفته این منبع، کانیشکا در جریان یک لشکرکشی به شمال، به دست مردان خود از لشکرکشی‌های پرشمار او خسته شده بودند، به قتل رسید (تریپاتھی، ۱۴۰۰: ۲۵۳؛ پوری، ۱۳۵۷: ۱۲۳؛ ۸۱: Morris, 2020). هرچند از جریان جنگی که کانیشکا عازم آن بود اطلاعی در دست نیست، اما سرزمین‌های شمالی قلمرو او مرز مشترکی با اشکانیان داشتند و بنابراین شاید مرگ او در اثر نبرد با اشکانیان بود، به خصوص که نبرد رستم و کاموس نیز در جریان نبردهای کیانیان و تورانیان در آسیای مرکزی اتفاق افتاده است. تاریخ پایان کار کانیشکا را ۱۵۱ میلادی می‌دانند که اگر زمان‌بندی نبرد او با اشکانیان را بپذیریم، درست یک سال پس از نبرد مذکور است و بنابراین امکان دارد که در ادامه جریان همین نبردها کشته شده باشد. درباره شیوه مرگ کاموس فردوسی گزارش داده است که رستم او را به بند کشید و به اردوگاه ایران آورد و به سرداران و سربازان سپرد تا او را از بین ببرند (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۹۳-۱۹۴). وجود گزارش‌های مختلف درباره مرگ یک پادشاه، به خصوص اگر در جریان جنگ باشد نیز در دنیای باستان سابقه دارد. مشهورترین نمونه آن مرگ گردیانوس امپراتور روم در جریان حمله به ایران است که شاهپور یکم در کتیبه کعبه زردشت خود ادعا می‌کند که گردیانوس در جنگ با نیروهای او از پای درآمده است (عریان، ۱۳۹۲: ۷۰) و منابع رومی ادعا می‌کنند که او در اثر خیانت نیروهای داخلی و به دست آنان کشته شده‌است (Dodgeon and Lieu, 2002: 31).

به نظر می‌رسد که این نبرد بر هر دو خاندان هندوپارتی و گودرزی تأثیر گذاشته است. ترتیب و زمانبندی شاهان هندوپارتی را به دلیل نبود روایت مکتوب، نمی‌توان با اطمینان مشخص کرد. اما شباهت سکه‌ها و ضرب مجدد آنها را می‌توان ملاکی برای بررسی قرار داد.

توالی پذیرفته شده برای شاهان کوشانی به این صورت است: کوجوله کدفیز، ویم تکتو، ویم کدفیز، کانیشکا. اما زمانبندی دقیق دورهٔ حکومت آنان هنوز ممکن نیست. با این حال ویم تکتو پدربزرگ کانیشکا لقب «سوتر مگاس» (Soter Megas) را برای خود برگزیده بود (بوپناراجی، ۱۳۹۲: ۶۲۱) که به معنی «منجی بزرگ» است. یکی از شاهان هندوپارتی بعدی به نام پاکور که زمان دقیق حکومت او را نمی‌دانیم، بر روی سکه‌های سوترمگاس اقدام به ضرب مجدد سکه کرده‌است (بوپناراجی، ۱۳۹۲: ۶۲۱). سکه‌های او در گستره‌ای از سیستان تا رخیج ضرب شده‌اند (Cribb, 1985: 298). نظرات جو کریب دربارهٔ فهرست و ترتیب زمانی شاهان هندوپارتی جایگاه مهمی دارند و ترتیب پیشنهادی او مورد تأیید بوپناراجی نیز قرار گرفته است: گندوفر یکم، ابدگاس (Abdagas)، ارتاگنه (Ortagene)، ابوزان (Ubouzane) و سپس پاکور (نک. Cribb, 1985: 298؛ بوپناراجی، ۱۳۹۲: ۶۱۵-۶۲۲). بنابراین میان پاکور و گندوفر که خود پیش از کوجوله کدفیز فرمان می‌راند، سه شاه حکومت می‌کردند و میان کانیشکا و کوجوله کدفیز نیز دو شاه حاکم بودند. در نتیجه امکان همزمانی پاکور و کانیشکا وجود دارد. در این صورت ضرب سکهٔ پاکور بر روی سکهٔ ویم تکتو سوترمگاس مفهوم خاصی پیدا می‌کند. چنانکه گفته شد، بنابر منابع چینی جانشین کوجوله کدفیز که باید همان سوترمگاس باشد، درهٔ سند را فتح کرد و چون هندوپارتیان پیش از آن در این حدود فعال بودند، احتمالاً سوترمگاس سند را از دست آنان خارج کرد. اگر بازسازی رویدادهایی که در این مقاله پیشنهاد شد پذیرفته شوند، پاکور هندوپارتی که در جریان شکست و مرگ کانیشکا از فرماندهان ارتش بلاش چهارم بود، نام خود را بر سکهٔ دشمن دیرین هندوپارتیان ضرب کرد و احتمالاً با این کار لقب او «منجی بزرگ» را نیز تصاحب کرد. در جریان تبدیل تاریخ به حماسه، سرگذشت و کردار بزرگان یک خاندان به یک تن از اعضای آن خاندان منتسب می‌شود و احتمالاً به همین دلیل، اعمال پاکور در کنار بلاش چهارم در جنگ با کانیشکا، به رستم در کنار کیخسرو در جنگ با کاموس نسبت داده شده است.

به نظر می‌رسد که گودرزبان به اندازهٔ خاندان هندوپارتی خوش‌اقبال نبودند. در شاهنامه در جریان نخستین جنگ رخ داده میان ایرانیان و تورانیان به کشتار گستردهٔ فرزندان و اعضای خاندان گودرز توسط دشمن اشاره می‌شود (فردوسی، ۱۳۷۱: ج ۳، ۱۳۲). چنانکه گفته شد گودرزبان در گرگان نشست داشتند و همچون مورد درگیری وردان و گودرز، گاه برای شاهان اشکانی مشکل‌آفرینی می‌کردند که مشهورترین نمونهٔ آن شورش گرگان بر بلاش یکم است که برخلاف نظر برخی از پژوهشگران، به نظر می‌رسد که بلاش با موفقیت این شورش را

سرکوب کرده بود (نک. ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۸۶). با این حال اگر به شاهنامه اعتماد کنیم، قدرت گودرزیان در این سرزمین کاملاً از بین نرفت. مدتی بعد و در حدود سال ۱۵۵ میلادی گرگانیان مستقلاً سفیری به دربار روم می‌فرستند که این سفیر به همراه سفیرانی از بلخ و هند به دربار روم رسید (فن‌گوشمید، ۲۵۳۶: ۱۹۹). نیازی نیست همچون شوتکی (۱۳۹۲: ۷۰۴) گمان کنیم که در این زمان گرگان به زیر سلطه کوشانیان درآمده بود، چراکه کوشانیان برای فتح گرگان ناچار به فتح هرات، مرو و پارت بودند که هرگز موفق به این کار نشدند. از این گذشته سفیران گرگان مستقل از سفیران بلخ (که باید از آنان، کوشانیان مدنظر باشند) به دربار روم می‌روند و این نشانه استقلال گرگان است. همانطور که گفته شد، بلاش در سال ۱۵۲/۱۵۱ به خاراکنه حمله برد و فرمانروای این سرزمین را تغییر داد. می‌توان پنداشت که پس از پیروزی بر کوشانیان بلاش در صدد کاهش قدرت حکومت‌های دست‌نشانده و خاندان‌های نیرومند برآمده باشد و زیان بزرگ گودرزیان در جنگ با کوشانیان چنین فرصتی را در اختیارش گذاشته باشد تا با توجه به ضعف این خاندان، قدرت آنان را در این سرزمین کاهش دهد. احتمالاً به همین دلیل گرگانیان در صدد اتحاد با کوشانیان و رومیان برآمده باشند. هرچند داده مشخصی در این باره نداریم، اما به نظر می‌رسد که بلاش در برانداختن قدرت گودرزیان گرگان موفق شده باشد، چرا که دیگر در منابع خبری از گرگان مستقل در دست نیست.

۵. نتیجه‌گیری

هرچند تاریخ اشکانیان به درستی در منابع ایرانی ثبت نشده است، اما رخدادهای این دوره طولانی مدت در قالب روایات حماسی در اثر نفوذ خاندان‌های پر قدرت پهلوی چون خاندان سورن/سام در سیستان و خاندان گودرز در گرگان با روایات مربوط به دودمان کهن کیانی ترکیب شده و سپس به تاریخ‌نگاری دوره ساسانی راه پیدا کردند و پس از اسلام با ترجمه خداینامه‌های ساسانی و سپس با نگارش آثار حماسی چون شاهنامه فردوسی با الگوبرداری از آنها، این روایات به عنوان تاریخ ایران پیش از اسلام مقبولیت یافتند. این روایات حماسی هرچند از چهارچوب زمانی و جغرافیایی خود خارج شدند اما هنوز بنمایه‌هایی از اصالت تاریخی را در خود دارند و پژوهشگران می‌توانند به کمک دیگر داده‌ها، از آنها برای بازسازی برخی نقاط تاریک تاریخ اشکانی بهره ببرند. داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در دوره حکومت کیخسرو کیانی در شاهنامه بازتاب روابط تنش‌زای اشکانیان با همسایه نیرومند شرقی یعنی کوشانیان است. هرچند روایت مذکور را می‌توان بازتابی از یک سده نبرد میان کوشانیان و

اشکانیان دانست، اما به نظر می‌رسد که پردازندگان این داستان رخداد خاصی را بیش از دیگر رخدادها مدنظر داشتند که همان درگیری شاه نامدار کوشانی کانیشکا با شاه وقت اشکانی بلاش چهارم بود. داده‌های مأخوذ از منابع چینی نشان می‌دهند که بلاش احتمالاً به قصد بازپس گرفتن سرزمین‌های از دست رفته به قلمرو کوشانی لشکر کشید. هرچند جنگ در آغاز به سود کوشانیان جریان داشت، اما روایت شاهنامه و تاریخ و نحوه مرگ شاه کوشانی نشان می‌دهند که اشکانیان در پایان جنگ را به سود خود پایان دادند. دو خاندان مهم پارتی یعنی هندوپارتیان که احتمالاً توسط خاندان سورن رهبری می‌شدند و گودرزبان گرگان در این نبرد نقش مهمی داشتند که بازتاب آن در شاهنامه محسوس است. با این حال دستاورد دو خاندان از این نبرد متفاوت بود. شاه وقت هندوپارتی که احتمالاً باید او را پاکور دانست، در این داستان در قالب شخصیت رستم بازتاب می‌یابد و او است که کاموس/کانیشکا را از میان برمی‌دارد. سکه‌های پاکور ضرب مجدد بر سکه‌های یکی از شاهان نخستین کوشانی را نشان می‌دهند که می‌تواند مؤید یافته‌های این مقاله باشد. برعکس گودرزبان که به گزارش شاهنامه در این نبرد کشته‌های فراوانی می‌دهند، قدرتشان توسط شاه اشکانی در گرگان به چالش کشیده و احتمالاً بسیار محدود می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. باید دقت کرد که شاهنامه اثری است حماسی و هرگونه بهره‌وری تاریخی از آن باید با احتیاط صورت گیرد. ماهیت حماسی این اثر و منابع مورد استفاده آن نیز ممکن است در گزینش روایات و یا شکل شرح و بسط آنها تأثیر داشته باشد.
۲. مورخان مذکور یا خود به استفاده از اثر طبری معترف بوده‌اند و یا از متن گزارش آنان می‌توان به چنین نتیجه‌ای رسید.
۳. حتی امروز نیز گردآوری چنین شمار عظیمی از نیروهای نظامی در یک جبهه ممکن نیست چه رسد به دوره باستان که مشکلات لجستیکی و همچنین جمعیت کمتر نسبت به امروز بر دشواری کار می‌افزود. البته اغراق‌هایی از این دست در منابع طبیعی هستند و از مشهورترین نمونه‌های آن می‌توان به آمارهای مندرج در تاریخ هروودت درباره شمار ارتش‌های هخامنشیان اشاره کرد.

کتاب‌نامه

آیدنلو، سجاد (۱۳۸۳)، «تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، شماره ۱۹۲.

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۱۷

ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۴)، *تاریخ کامل*، ترجمه محمدحسین روحانی، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
ابن خلدون (۱۳۸۳)، ابوزید عبدالرحمن ابن محمد، *تاریخ ابن خلدون جلد اول*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی مطالعات فرهنگی.

اسدی طوسی، ابونصر علی ابن احمد (۱۳۵۴)، *گرشاسب‌نامه*، به اهتمام حبیب یغمائی، تهران: طهوری.
اولبریخت، مارک یان (۱۴۰۰)، «پیوندهای دودمانی در امپراتوری اشکانی و خاستگاه خاندان ساسان»، *شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم*، ویراسته وستا سرخوش کرتیس و دیگران، ترجمه مهناز بابایی، تهران: ققنوس.

بابادی، امین و آرزو رسولی (۱۴۰۰)، «هخامنشیان در شاهنامه و روایات ملی»، *ادب حماسی*، سال ۱۷، شماره ۱، پیاپی ۳۱.

بریان، پی‌یر (۱۳۹۱)، *تاریخ هخامنشی جلد دهم از کورش تا اسکندر تاریخ شاهنشاهی ایران*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: توس.

بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: تابش.
بوینارچی، اوسموند (۱۳۹۲)، «هندوپارتیان»، ترجمه فرید جواهرکلام، *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، گردآوری یوزف ویزهوفر، تهران: فرزانه‌روز.

بویس، مری (۱۳۸۰)، «نوشته‌ها و ادب پارتی»، *تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش دوم*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

بیوار، ادین دیوید، (۱۳۸۰)، «تاریخ مشرق ایران»، *تاریخ ایران (جلد سوم قسمت اول)*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

بیوار، ادین دیوید، (۱۳۹۳)، «گوندوفارس و پارتیان هند»، *پارتیان*، ترجمه کاظم فیروزمند، ویراسته وستا سرخوش کرتیس و سارا استورات، تهران: مرکز.

تریپاتهی، راماشنکر (۱۴۰۰)، *تاریخ هند قدیم*، ترجمه ابوالفضل علیزاده طباطبایی، تهران: آواها.
پورشریعتی، پروانه (۱۳۹۹)، *افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه آوا واحدی نوایی، چاپ دوم، تهران، نشر نی.

پوری، ب. ن. (۱۳۵۷)، *هند تحت تسلط کوشانیان*، ترجمه پوهنوال ضمیرصافی، کابل: وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان.

ثعالبی، ابومنصور (۱۳۶۸)، *غرر اخبار ملوک فرس و سیرهم*، ترجمه محمد فضائلی، تهران: نقره.
جباری، صنم و روح‌الله هادی (۱۳۹۶)، «تحلیل ساختار داستان کاموس کشانی از حیث عناصر داستانی»، *نهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*.

جعفری، علی‌اکبر و حمیدرضا پاشازانوس (۱۳۹۲)، «چین در شاهنامه فردوسی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، سال ۴۹، دوره جدید، سال پنجم، شماره ۴، پیاپی ۲۰.

۲۱۸ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

حمزه اصفهانی (۱۳۴۶)، تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الأرض و الأنبياء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶)، «از شاهنامه تا خداینامه جستاری دربارهٔ مآخذ مستقیم و غیرمستقیم شاهنامه»، نامه ایران باستان، سال هفتم، شماره یکم و دوم.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۸)، «حماسه سرای باستان»، گل رنج‌های کهن، به کوشش علی دهباشی، تهران: ثالث.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۱)، یادداشت‌های شاهنامه، جلد ۲، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۱)، «یکی نامه بود از گه باستان»، نامه فرهنگستان، سال ۵، شماره ۳، پیاپی ۱۹.

دریایی، تورج (۱۳۹۷)، جهان ساسانی، ترجمه مهناز بابایی، تهران: فروهر.

زند، زاگرس (۱۴۰۰)، شاهنامه و پایان ساسانیان، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۸۹)، تاریخ ساسانیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۹۹)، زندگینامه تحلیلی فردوسی، ترجمه هایده مشایخ، تهران: هرمس.

شوتکی، مارتین (۱۳۹۲)، «منابعی در مورد تاریخ ماد آتروپاتنه و هیرکانیا در عهد اشکانیان»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز.

شیمیان، کلاوس (۱۳۹۶)، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ چهارم، تهران: فرزانه روز.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۳)، حماسه سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.

طبری، محمد ابن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

عریان، سعید (۱۳۹۲)، راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه، تهران: علمی.

غفوری، فرزین (۱۳۹۷)، سنجش منابع تاریخی شاهنامه در پادشاهی خسرو انوشیروان، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

فرای، ریچارد (۱۳۸۶)، میراث آسیای مرکزی، ترجمه اوانس اوانسیان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

فردوسی (۱۳۶۹)، شاهنامه، دفتر دوم، تصحیح جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا: انتشارات مزدا.

فردوسی (۱۳۷۱)، شاهنامه، دفتر سوم، تصحیح جلال خالقی مطلق، نیویورک: بنیاد میراث ایران.

فردوسی (۱۳۸۴)، شاهنامه، دفتر ششم، تصحیح جلال خالقی مطلق، نیویورک: بنیاد میراث ایران.

فرمهبینی فراهانی، الهام، حسن حیدری و علی صباغی (۱۴۰۰)، «شیوه‌ها و شگردهای تأکید در شاهنامه؛ با تمرکز بر مطالعه داستان کاموس کشانی»، فنون ادبی، شماره ۱، پیاپی ۳۴.

فن‌گوتشمید، آلفرد، (۲۵۳۶)، تاریخ ایران و ممالک همجوار آن از زمان اسکندر تا انقراض اشکانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

زمینه‌های تاریخی داستان نبرد رستم و کاموس کشانی در شاهنامه (امین بابادی) ۲۱۹

- گویاجی، جی. سی. (۱۳۵۳)، *آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان*، ترجمه جلیل دوستخواه، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- گازرانی، ساقی (۱۳۹۷)، *روایت‌های خاندان رستم و تاریخ‌نگاری ایرانی*، ترجمه سیما سلطانی، تهران: مرکز. گیرشمن، رومن (۱۳۷۲)، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، تهران: علمی و فرهنگی.
- ماتسوخ، ماریا (۱۳۹۳)، «ادبیات پهلوی»، *تاریخ ادبیات فارسی جلد ۱۷ ادبیات ایران پیش از اسلام*، ترجمه نرجس بانو صبوری، ویراسته رونالد امریک و ماریا ماتسوخ، تهران: سخن.
- مجمعل‌التواریخ والقصص (۱۳۱۸)، *تصحیح ملک‌الشعرای بهار*، تهران: چاپخانه خاور.
- مسکویه، ابوعلی احمد ابن محمد (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- مولایی افغانستانی، محمدسرور (۱۳۵۴)، «کوشانیان در شاهنامه فردوسی ۱»، *یغما*، سال ۲۸، شماره ۴، پیاپی ۳۲۲.
- مولایی افغانستانی، محمدسرور (۱۳۵۴)، «کوشانیان در شاهنامه فردوسی ۲»، *یغما*، سال ۲۸، شماره ۵، پیاپی ۳۲۳.
- مولایی افغانستانی، محمدسرور (۱۳۵۴)، «کوشانیان در شاهنامه فردوسی ۳»، *یغما*، سال ۲۸، شماره ۶، پیاپی ۳۲۴.
- ولسکی، یوزف (۱۳۸۳)، *شاهنشاهی اشکانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- هامین آنتیلا، یاکو (۱۳۹۹)، *خدا/ینامگ*، ترجمه مهناز بابایی، تهران: مروارید.
- یشت‌ها، ۲ جلد، [بی‌تا]، ترجمه ابراهیم پورداوود، به کوشش بهرام فره‌وشی، بمبئی: انجمن زردشتیان ایرانی.
- Chaumont, M. L. and K. Schippmann (2012), *Encyclopaedia Iraniconlinea*, "BALĀŠ", *Encyclopaedia Iraniconlinea*, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/balas-proper-name>
- Colles, Brian (1980), "Han and Shen-tu China's Ancient Relations with South Asia", *East and West*, Vol. 30, No ¼.
- Craig, Benjamin (2018), *Empires of Ancient Eurasia (The First Silk Roads Era, (100 BC – 250 CE)*.
- Cribb, Joe (1985), "New Evidence of Indo-Parthian Political History", *Coin Hoards*, Vol. VII.
- De La Vaissiere, Etienne (2005), *Sogdian Traders A History*, Translated by James Ward, Leiden: Brill.
- Dodgeon, Michael.H & Samuel N.C.Lieu (2002), *The Roman Estern Frontier and the Persian Wars*, NewYork: Routledge.
- Falk, H. (2014), *Encyclopædia Iranicaonline*, "KUSHAN DYNASTY iii. Chronology of the Kushans", available at <http://www.iranicaonline.org/articles/kushan-03-chronology>
- Gregoratti, Leonardo (2014), "The Parthian Empire: Romans, Jews, Greeks, Nomads, and Chinese on the Silk Road", *The Silk Road: Interwoven Hostory*, Edited by Mariko Mamba Walter and James P. Ito-Adler, Cambridge Institutes Press.
- Herodot, *Historis*, Translated by A.D Godlay, London: William Heineman.

- Jackson Bonner, Michael Richard (2011), *Three Neglected Sources of Sasanian History*, Paris: Peeters Press.
- Karimi, Elaheh (2021), “Grice in Teorisi Acisindan Kamus Kesani Destani’nin Incelemesi”, *Turkish Academic Research Review*, Vol. 6, No. 1.
- Morris, Lauren (2020), “Central Asian Empires”, *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol I, Edited by Sitta Von Reden, Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Morris, Lauren (2022), “Economic Development Under the Greek Kingdoms of Central Asia to the Kushan Empire: Empire, Migration and Monasteries”, *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. 2, Edited by Sitta Von Reden, Berlin/Boston: Walter De Gruyter.
- Rezakhani, Khodadad (2017), *ReOrienting the Sasanians*, Edinburgh University Press.
- Shahbazi, Alireza Shapur (1990), “On the Xwaday-Namag”, *Iranica Varia: Papers In Honor of Professor Ehsan Yarshater*, Leiden: E. J. Brill.
- Sima Qian, (1961), *Records of the Grand Historian of China*, Vol. 2, Translated by Burton Watson, Edited by Jacques Barzun and others, Columbia University.
- Tacitus (1909), *The Annals of Tacitus*, Translated by George Gilbert Ramsay, London: John Murray.
- Thorley, J. (1979), “The Roman Empire and the Kushans”, *Greece and Rome*, Vol. 26, No. 2.
- Wylie, A. (1881), “Notes on the Western Regions; Tseen Han Shoo”, *the Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 10.